

QÜESTIONS GEOLINGÜÍSTIQUES I SOCIOLINGÜÍSTIQUES A L'ENTORN DEL TORTOSÍ

Pere Navarro Gómez
Miquel Àngel Pradilla Cardona

0. Introducció

Els objectius d'aquesta ponència són fonamentalment tres: a) en primer lloc, des de la vessant geolingüística, emmarcarem la varietat geogràfica tortosina; b) continuarem amb uns breus apuntaments on s'establirà un vincle entre la geolingüística i la toponímia; c) i, finalment, abordarem un aspecte de plena vigència com és la qüestió del model de llengua formal a les Terres de l'Ebre, o si voleu, a les terres del parlar tortosí a banda i banda de les fronteres autonòmiques aragonesa, catalana i valenciana.

1. La filiació del parlar tortosí

Avui, amb el nom de **tortosí** són designats els parlars catalans que s'estenen aproximadament pels territoris que configuren l'actual diòcesi de Tortosa, amb la inclusió de la comarca del Matarranya, desvinculada l'any 1957.

De totes maneres, no és sobrer recordar que la dificultat d'ubicar el parlar d'aquestes terres en un dialecte geogràfic determinat ja es remunta als primers treballs que s'endinsen en la variació diatòpica catalana a principis de segle. Sobre la filiació del tortosí ens trobem sovint amb informacions contradictòries que el situen, ara en el **català nord-occidental**, ara en el **valencià**. L'any 1902, A.M. Alcover situava el català parlat a les Terres de l'Ebre dins del valencià. Sis anys més tard, el mateix estudiós l'emplaça dins del lleidatà. L'hispanista francès J.J. Saroïhandy, l'any 1906 consignava ja l'existència d'una zona de transició entre el "valencià" i el "català". L'any 1919, el filòleg i eminent fonetista P. Barnils anomena tortosí aquest conjunt de parlars, tot i que no en fixa els límits geogràfics. Griera, el 1929, l'inclou en el valencià.

Més modernament -i amb un millor coneixement de la realitat lingüística-, investigadors com Badia (1951) i Veny (1983) deixen resolta aquesta qüestió a favor del català nord-occidental, tot i posant èmfasi en la consideració del tortosí com un **parlar de transició**. De la mateixa forma es manifesten autors com M.À. Massip, M. Alegre i J.S. Beltran. Així, els manuals de dialectologia catalana coincideixen, d'una banda, a ubicar el nucli d'aquest parlar en les comarques del Baix Ebre i el Montsià, i de l'altra, a considerar que les comarques llimdants, això és, Ribera d'Ebre, Terra Alta, Matarranya, Ports de Morella, Alt i Baix Maestrat i Alcalatén, participen en diversos graus de les seues característiques.

Això no obstant, sorgeix encara un nou element de confusió que afectarà les comarques del nord del País Valencià. Ens referim a la freqüent adscripció d'aquesta àrea al valencià septentrional en atenció a "criteris històrico-administratiu i sociolingüístics" (Ferrando-Guirau 1983:213), de tal manera que trobem un bon grapat de treballs que segueixen aquest raonament (p.e. Guirau 1979, Ferrando-Guirau 1983, Recasens 1991). No cal dir que estem en absolut desacord amb aquest tractament, justament pels mateixos criteris: no podem oblidar que aquestes terres pertanyen al bisbat de Tortosa i, d'altra banda, des d'un punt de vista sociolingüístic, el reforçament dels vincles lingüístics entre ambdues parts de la frontera politicoadministrativa pot arribar a ser fonamental per al manteniment de la unitat de la llengua, massa sovint assetjada per visions autonomistes.

Capítol a part mereix la proposta de L. Gimeno (1991, 1994). Per primera vegada un geolingüista s'atreveix a establir unes isoglosses definitòries dels límits geogràfics del tortosí. L'opinió de Gimeno és contrària a destacar el caràcter de trànsit de la zona en qüestió. Al seu parer, el tortosí té prou trets rellevants per ser considerat un subdialecte del català occidental, juntament amb el nord-occidental i el valencià. Com a resultat de les seues recerques, divideix el tortosí en dos grans parlars: a) el tortosí septentrional, que abraçaria les comarques del Baix Ebre i del Montsià, matisant que les localitats de Benifallet i Alcanar ja presentarien trets del català nord-occidental i del valencià respectivament, i les localitats d'Arnes (Terra Alta) i Rasquera (Ribera d'Ebre), que només hi participarien de vegades; b) el tortosí meridional, que ocuparia, genèricament, les comarques del nord del País Valencià abans esmentades.

La proposta de L. Gimeno, sense cap mena de dubte molt interessant, no està exempta de tota una sèrie de riscos. Al nostre parer, només un estudi minuciós del parlar de cadascun dels pobles -sense excepció- d'aquestes comarques forniria als investigadors la informació completa i necessària per poder arribar a unes conclusions més contundents i establir, d'aquesta manera, els trets definitoris. Per a

la qual cosa, seguint les indicacions de J. Veny (1985:121), s'hauria de posar molta cura a l'hora de fixar la jerarquia de les isoglosses que definirien el tortosí. Convé no oblidar que no totes tenen la mateixa importància i que qualitativament són diferents. En aquesta línia interpretativa i de recollida de dades treballa el Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, en un projecte geolingüístic suggerit per l'Associació "Amics de l'Ebre". Un cop realitzats aquests treballs de caràcter descriptiu, es disposarà d'un corpus lingüístic abundant que permetrà, posteriorment, abordar amb garanties la qüestió del model de llengua formal, tant als centres docents com als mitjans de comunicació de la zona. Naturalment, aquesta faena s'haurà de completar amb estudis sociolingüístics actitudinals.

Aquesta zona, no hem d'oblidar-ho, comparteix un bon grapat de trets lingüístics i presenta la particularitat d'estar adscrita a tres comunitats autònomes diferents, Aragó, País Valencià i Principat de Catalunya, territoris administratius on les respectives polítiques lingüístiques recorren camins diferents, massa sovint oposats. La pertinença a una o altra comunitat possibilita que una mateixa varietat lingüística reba col·loquialment com a mínim tres denominacions diferents: **xapurreau**, **valencià** i **català** respectivament, sense comptar amb les denominacions pròpies de cada població. La ubicació geogràfica d'aquestes terres, enclavades en una cruïlla politicoadministrativa, ha facilitat l'aparició de la idea que són terres de frontera i, en conseqüència, en la percepció popular la llengua que s'hi parla no és considerada ben bé "ni català ni valencià", sinó una barreja de totes dues varietats.

I és precisament aquesta confluència de trets del català nord-occidental i del valencià la que atorgarà al tortosí una particularitat pròpia dins els parlars del bloc occidental de la llengua catalana. Vegem-ne una breu descripció.

Amb el català nord-occidental comparteix els següents paral·lelismes:

- no articulació de la /r/ final de mot: *canta(r)*, *dormi(r)*, *carre(r)*;
- no articulació de la /t/ final de mot en els grups *-nt*, *-lt*: *pon(t)*, *mol(t)*;
- ús de la forma etimològica de l'article masculí: *lo*, *los*;
- morfema *-o/* de 1a. persona del present d'indicatiu: *dono*, *dormo*;
- alguns termes lèxics: *farnaca* ('llebre jove'), *ma(n)çana* ('poma'), *moixó* ('ocell'), *arna* ('casa de les abelles'), etc.

Amb el valencià comparteix les següents característiques:

- no palatalització dels grups de iod llatins T'L, D'L i G'L: *espatla, ametla, vetlar*;
- absència d'article personal davant d'antropònims masculins: *Ha vingut Joan*;
- ús del demostratiu sense reforçament: *este, esta, estos, estes*;
- confusió entre les preposicions *en* i *amb* en detriment de la segona: *Vindré en tu*;
- manteniment de l'imperfet d'indicatiu de la llengua clàssica: *caia, creïa, traïa, veïa*;
- manteniment de participis etimològics de verbs del tercer grup: *complit, omplit*; arrossegant-ne d'altres per analogia: *oferit, cobrit, obrit*;
- una gran quantitat de paral·lelismes lèxics: (*a*)*rail* ('arrel'), *avena* ('civada'), *bajoca* ('mongeta tendra'), *carrasca* ('alzina'), *bellota* ('aglà'), *coixo* ('coix'), *rabosa* ('guineu'), *voler* ('estimar'), *banyar-se* ('mullar-se'), *calces* ('mitges'), *calcetins* ('mitjons'), *cementeri* ('cementiri'), *faena* ('feina'), *gord* ('gras'), etc.

El tortosí presenta un tret particular que no es dona enlloc més del domini lingüístic i que afecta la morfologia verbal. Es tracta de la confusió de les persones 4a. i 5a. del present de subjuntiu amb les del mateix mode: *Ell vol que cantésseu i que ballésseu*. En el nivell lèxic, també presenta un conjunt de mots genuïns: *acaçar* ('perseguir'), *botana* ('forat a la roba produït per una espurna de foc'), *escarabixca* ('panerola, escarabat de cuina'), *mano, mana* ('vocatiu de germà, germana'), *menut* ('petit'), *mustela* ('sangtraït'), *pesteta* ('bitxo'), *sompo/xompo* ('feixuc').

En definitiva, el terme tortosí, de manera estricta, designarà el parlar de la ciutat de Tortosa. I en un sentit més ampli, també s'aplica al conjunt de parlars on conflueixen trets septentrionals i meridionals del bloc occidental i que es troben en el territori que ocupa (si més no de moment) la diòcesi de Tortosa. Les isoglosses dels trets adduïts no transcorren superposades les unes amb les altres sinó que avancen seguint camins diferenciats: com més al nord d'aquesta zona ens situem, més trets comuns trobarem amb el català nord-occidental; i com més al sud, més paral·lelismes hi haurà amb el valencià.

2. Geolingüística i toponímia

Donat que aquesta intervenció s'emmarca en el *XXIIIè Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, hem cregut que era ineludible fer algunes consideracions sobre determinats topònims d'aquestes comarques i la seua relació amb la varietat geogràfica del català que s'hi parla. Tal com diu el mestre J. Veny (1996:13)

onomàstica i dialectologia uneixen la llengua i la terra, estudien bàsicament el nom lligat a un espai; [...] les unitats dialectals i onomàstiques porten en general una càrrega entranyable, un pòsit de sentiment tel·lúric."

Tot seguit, analitzarem alguns topònims de l'àrea dialectal que ens ocupa. Cal dir, d'entrada, que és en la toponímia menor on apareixen amb més profusió elements lingüístics propis. Tanmateix, la toponímia major també ens forneix exemples que reflecteixen peculiaritats lingüístiques locals:

- *La Sénia* (Montsià): topònim grafiat amb accent agut, que indica el timbre de la vocal tònica com a palatal semitancada [e], propi dels parlars occidentals;

- *Amposta* (Montsià): segons Joan Coromines (OC, II:184-185), aquest topònim prové del llatí IMPOSITA ('coses imposades forçadament'), i fa referència al fet històric de la construcció, en aquell indret, d'una fortalesa cristiana dins territori encara sarraí. Seguint les regles d'evolució fonètica, la I àtona inicial va passar a ser articulada [e]. Ja des de l'edat mitjana, apareix el topònim escrit amb "e" *Emposta*. Però el català d'aquesta zona neutralitza en [a] les /e/ àtones inicials dels segments *en-*, *es-* (*[a]ncendre*, *[a]nciam*, *[a]scala*, *[a]stredre*). És per aquest motiu que també en la documentació antiga apareix la forma amb "a", que és la que ha prevalgut en la tradició escrita fins als nostres dies.

- *Campredó* (Baix Ebre): poble agregat al municipi de Tortosa el nom del qual prové de l'aglutinació dels mots llatins CAMPUS RETUNDUS. És un topònim totalment transparent que recull la variant *redó*, pròpia d'aquests parlars.

- *Fontdespatla* (Matarranya): segons J. Coromines (OC, IV:242; ETC, II:90-91), prové de l'aglutinació dels mots llatins FOCE (de) *SPATHULA ('congost del petit espatat'). En els parlars tortosins i valencians -així com també en els baleàrics- no es palatalitzen els grups consonàntics etimològics T'L, D'L i G'L, d'aquí que aquests parlars articulen *espa[ʎl:]a* < *SPATULA -i no *espa[λ:]a-*, *ame[ʎl:]a* < AMIDDULA -i no *ame[λ:]a-*, *ve[ʎl:]ar* < VIGILARE -i no *ve[λ:]ar-*.

- *l'Ametlla de Mar* (Baix Ebre): paral·lelament al cas anterior, hauriem d'esperar en aquest topònim la variant *Ame[ʎl:]a* per ser la pronúncia pròpia d'aquests parlars. La grafia oficial del topònim, que oculta un tret fonètic particular, ha propiciat que els mateixos habitants del municipi continuen utilitzant la forma patrimonial *ame[ʎl:]a* per designar el fruit de l'*ametler* i, en canvi, pronuncien *Ame[λ:]a* quan es refereixen al nom del seu poble.

- *Santa Bàrbara* (Montsià): seguint la llei fonètica que indica que

tota /a/ posttònica llatina en síl·laba interna i final travada modifica el seu timbre en [e], la pronunciació local d'aquest topònim és *Santa Bàrb[e]ra*, solució articulatòria paral·lela a l'evolució de mots com *ànec* < ANATE, *bàsem* < BALSAMU, *cànem* < *CAMANU. Ens trobem amb un altre cas d'ocultació d'un tret fonètic autòcton a partir de la grafia oficial. El divorci entre la grafia moderna i la fonètica històrica es fa palès en mots com *estómac*, amb "a" segons la normativa vigent, però documentat amb "e" des d'antic i pronunciat avui així en tot el bloc occidental del català.

- *Canet lo Roig* (Baix Maestrat): a diferència dels topònims vistos fins ara, en els quals destacàvem qüestions fonètiques, en aquesta ocasió tenim un tret que afecta el nivell morfològic. Ens referim a la forma plena de l'article definit masculí, d'ús vigorós en bona part del territori per on s'estén el tortosí.

- En canvi, *el Pinell de Brai* (Terra Alta), *el Perelló*, *el Lligallo del Gànguïl* i *el Lligallo del Roig* -agregats al municipi de Camarles- (Baix Ebre), *els Muntells* -poble agregat a Sant Jaume d'Enveja-, *els Valentins* i *el* (barri) *Castell* -nuclis de població agregats al municipi d'Uldecona- (Montsià), són alguns topònims on, a diferència de *Canet lo Roig*, no apareix la forma plena de l'article masculí sinó la reforçada. Com veurem tot seguit, les formes i les grafies dialectals són respectades fonamentalment en la toponímia menor, de difusió més restringida (vg. INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA (1985) **Toponímia i cartografia. Assaig de sistematització**, p. 65). Així tenim que en obres d'abast general i de caràcter divulgatiu, com la **Gran Geografia Comarcal de Catalunya**, apareixen grafiats topònims menors precedits de la forma clàssica de l'article definit masculí *lo*. Només donant un cop d'ull als cims muntanyencs, trobem:

- Baix Ebre: *lo Caragol*, *lo Castellar*, *lo Penyaflor* (a Alfara), *lo Portell* (a Benifallet);
- Montsià: *lo Retaule*, *lo Negrell* (a la Sénia), *los Curullons* (al Mas de Barberans), *lo Molló*, *lo Mascarat* (a Uldecona);
- Terra Alta: *lo Sarró* (a Nonasp), *los Mollons* (a la Fatarella);
- Ribera d'Ebre: *lo Pésol* (a Rasquera);
- Matarranya: *lo Masmut* (a Pena-roja).

- I un darrer apunt sobre toponímia i nivell morfològic. El mot *raval* és, en general, de gènere femení a les comarques en qüestió. Així trobem documentats a la **Gran Enciclopèdia Comarcal de Catalunya** els topònims: *la Raval de Crist* (a Roquetes), *la Raval de Jesús*, *la Raval de Sant Llàtzer* i *la Raval de la Llet* (a Tortosa). És pertinent de fer notar

que el **Diccionari de la Llengua Catalana** de l'IEC només recull el gènere masculí del mot *raval*, talment com el **Diccionari General de la Llengua Catalana** de P. Fabra; en canvi, el **Diccionari de la Llengua Catalana** d'Enciclopèdia Catalana recull els dos gèneres, tot i que marca el femení com a "regional".

Clourem aquest apartat amb unes paraules de l'admirat mestre J. Veny (1996:19), que subscriu totalment: *"A aquest propòsit observo entre alguns dels nostres col·lectors de materials toponímics una tendència, desmesurada -crec-, a la normativització radical amb excés de zel, a un respecte sagrat a un model pretesament monolític. El coneixement actual de la variació diatòpica així com el de les seves arrels en la història, ens permeten de consagrar certes variants dialectals amb les quals se senten identificats els parlants de determinades àrees."*

3. El model de llengua formal en l'àmbit del tortosí

3.1 Un debat insistent

Som conscients que fer disquisicions, més o menys raonables, sobre el procés d'estandardització de la llengua catalana passa a ser una ironia quan la crua realitat sociolingüística ens mena a una permanent lluita per la supervivència.

D'altra banda, no deixa de ser un bon símptoma la demanda -sobretot professional- d'abordar aquesta qüestió: implica la presència de la llengua en àmbits formals - ensenyament, mitjans de comunicació...-, fet transcendental a l'hora d'encarrilar el procés de normalització lingüística.

Les ratlles que segueixen s'han d'inserir dins l'objectiu genèric de plantejar l'especificitat que, al nostre parer, hauria de seguir el procés d'estandardització a les terres on es parla la varietat geogràfica tortosina. L'especial localització geogràfica d'aquest territori, escapçat administrativament, fa que la dinàmica evolutiva de la varietat diatòpica que s'hi parla reba pressions de signe diferent.

L'eix expositiu que serveix de base a aquest article ja ha estat tractat pels autors d'aquestes línies en diversos treballs previs (Navarro 1995; Pradilla 1995 i 1997). En aquesta ocasió, tot i reproduir bona part de les reflexions ja formulades, hem completat algunes qüestions només esbossades i hem afegit algunes consideracions suscidades, sobretot, pel debat insistent que el tema ha despertat, si més no a les terres de parla occidental pertanyents al Principat de Catalunya. Voldríem destacar tres fòrums on el tema ha gaudit d'una atenció preferent: a) **Jornades temàtiques de l'àmbit de Normalització Lingüística i Cultural del I Congrés de Renovació Pedagògica**, Tortosa, 5-7 de maig de 1995; b) **Jornades d'estudi sobre el català**

nord-occidental "El nord-occidental entre dues llengües?", Institut d'Estudis Ilerdencs, 15-18 de novembre de 1995: les actes d'aquestes jornades ja s'han publicat (1996) **El nord-occidental entre dues llengües? Actes de les Jornades d'estudi del català nord-occidental**, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs; c) **Variació i models lingüístics a les Terres de l'Ebre**, Universitat d'Estiu de les Terres de l'Ebre, Horta de Sant Joan, 15-17 de juliol de 1996.

Al voltant d'aquests neguits, presentarem uns apuntaments teòrics que tot i partir d'unes consideracions generals sobre el procés d'estandardització de la llengua catalana, ens portaran a abordar aspectes (socio)lingüístics concrets que el model formal d'aquestes comarques no hauria de menystenir.

3.2 El procés d'estandardització: etapes

L'estandardització, com a element que s'insereix en el procés global de normalització lingüística, suposa una sèrie d'etapes que Einar Haugen ha esquematitzat de la manera següent:

1. La primera fase, entesa com a motor de qualsevol procés de normalització o planificació lingüística, implica una **selecció**, que haurà de ser considerada en el doble vessant social i lingüístic. Això és: d'una banda és la decisió d'ampliar significativament els àmbits d'ús d'una varietat lingüística i consecutivament la disposició d'unes normes d'ús social d'aquesta; i, de l'altra, implica la tria, és a dir, l'opció per unes alternatives lingüístiques.

Aquest procés, en el seu doble vessant, té com a objectiu ineludible la **identificació** de l'usuari: sense la complicitat dels membres de la comunitat de parla el procés d'estandardització es veurà abocat al fracàs.

2. En segon lloc tindrem la **codificació**: l'explicitació del model és decisiva per a la seua pròpia efectivitat, ja que un model merament implícit seria escassament operatiu. Per tant, la formulació del model de llengua és el punt de partida indispensable per a la seua difusió social.

En aquest apartat, convé marcar una clara diferència entre la codificació escrita i la codificació oral: mentre que el codi gràfic exigeix una uniformitat considerable, en l'estandardització oral no es veu la necessitat d'unificar els diversos accents. La pluralitat del vessant oral serà perfectament viable i, contràriament, la pretensió uniformista, a més